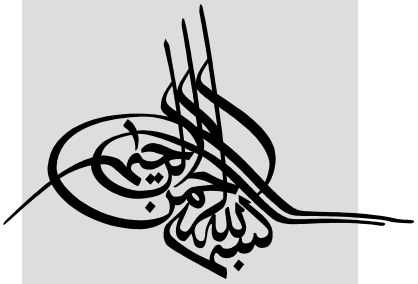

سری کتاب‌های کمک آموزشی کارشناسی ارشد

جغرافیای شهری (مبانی و ایران)

مجموعه جغرافیا

مؤلف: حسین عبادی

عبادی، حسین
جغرافیای شهری (مبانی و ایران) رشته جغرافیا / حسین عبادی
مشاوران صعود ماهان، ۱۴۰۲
۲۸۸ ص : جدول، نمودار (آمادگی آزمون کارشناسی ارشد جغرافیا)
ISBN: 978-600-458-743-3
فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیپا.
فارسی ـ چاپ چهارم
۱- جغرافیای شهری (مبانی و ایران) ۲- آزمونها و تمرینها (عالی)
۳- آزمون دوره‌های تحصیلات تکمیلی ٤- دانشگاهها و مدارس عالی ـ ایران ـ آزمونها
حسین عبادی
ج ـ عنوان
۷ج ۲۳ ع/ GF۱۲۵
رده‌بندی دیویی: ۳۷۸/۱٦٦٤
کتابخانه ملی ایران ۱۸۸۰٦۷۷

☑ **نام کتاب: جغرافیای شهری (مبانی و ایران)**
☑ **مولفین: حسین عبادی**
☑ **ناشر: مشاوران صعود ماهان**
☑ **نوبت و تاریخ چاپ اول / ۱۴۰۲**
☑ **تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه**
☑ **قیمت: ۳/۳۵۰/۰۰۰ ریال**
☑ **شابک:** ISBN ۹۷۸-٦۰۰-٤۵۸-۷٤۳-۳

انتشـــارات مشاوران صعود ماهان: خیابان ولیعصر، بالاتر از تقـاطع مطهری،
روبروی قنادی هتل بزرگ تهـــران، جنب بانک ملی، پلاک ۲۰۵۰
تلفن: ۴-۸۸۱۰۰۱۱۳
کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به موسسه آموزش عالی آزاد ماهان می‌باشد و هر گونه اقتباس کپی‌برداری از این اثر بدون اخذ مجوز پیگرد قانونی دارد.

مقدمه ناشر

آیا آنانکه می‌دانند با آنانکه نمی‌دانند برابرند؟ (قرآن کریم)

پس از حمد و سپاس و ستایش به درگاه بی همتای احدیت و درود بر محمد مصطفی، عالی نمونه بشریت که در تاریک دور تاریخ، بنا به فرمان نافذ صمدیت از میان مردمی برخاست که خود بودند در پست‌ترین حد توحش و ضلال و بربریت و آنگاه با قوانین شامل خویش هم ایشان را راهبری نمود و رهانید از بدویت و استعانت جوییم از قرآن کریم، کتابی که هست جاودانه و بی‌نقص تا ابدیت.

کتابی که در دست دارید آخرین ویرایش از مجموعه کتب خودآموز مؤسسه آموزش عالی آزاد ماهان است که برمبنای خلاصه درس و تأکید بر نکات مهم و کلیدی و تنوع پرسش‌های چهار گزینه‌ای جمع‌آوری شده است. در این ویرایش ضمن توجه کامل به آخرین تغییرات در سرفصل‌های تعیین شده جهت آزمون‌های ارشد تلاش گردیده است که مطالب از منابع مختلف معتبر و مورد تأکید طراحان ارشد با ذکر مثال‌های متعدد بصورت پرسش‌های چهار گزینه‌ای با کلید و در صورت لزوم تشریح کامل ارائه گردد تا دانشجویان گرامی را از مراجعه به سایر منابع مشابه بی نیاز نماید.

لازم به ذکر است شرکت در آزمون‌های آزمایشی ماهان که در جامعه آماری گسترده و در سطح کشور برگزار می‌گردد می‌تواند محک جدی برای عزیزان دانشجو باشد تا نقاط ضعف احتمالی خود را بیابند و با مرور مجدد مطالب این کتاب، آنها را برطرف سازند که تجربه سال‌های مختلف موکد این مسیر به عنوان مطمئن‌ترین راه برای موفقیت می‌باشد.

لازم به ذکر است از پورتال ماهان به آدرس www.mahanportal.ir می‌توانید خدمات پشتیبانی را دریافت دارید.

و نیز بر خود می‌بالیم که همه ساله میزان تطبیق مطالب این کتاب با سؤالات آزمون‌های ارشد- که از شاخصه‌های مهم ارزیابی کیفی این کتاب‌ها می‌باشد- ما را در محضر شما سربلند می‌نماید.

در خاتمه بر خود واجب می‌دانیم که از همه اساتید بزرگوار و دانشجویان ارجمند از سراسر کشور و حتی خارج از کشور و همه همکاران گرامی که با ارائه نقطه نظرات سازنده خود ما را در پربارتر کردن ویرایش جدید این کتاب یاری نمودند سپاسگزاری نموده و به پاس تلاش‌های بی چشمداشت، این کتاب را به محضرشان تقدیم نماییم.

مؤسسه آموزش عالی آزاد ماهان

معاونت آموزش

مقدمه مولف

پیشگفتار

سپاس یزدان پاک را که مرا یاری نمود تا بتوانم خدمتی هر چند ناچیز در جهت ادای دین خود به علم جغرافیا، بـه دانـش پژوهـان این عرصه عرضه کنم.

مجموعه‌ی گردآوری شده، حاصل تلاش بی‌وقفه‌ی نگارنده به همراه راهنمایی‌های اساتید مجرب علم جغرافیا مـی‌باشـد.این مجموعه شامل مواد امتحانی زیر است:

- جغرافیای شهری(مبانی و ایران)
- برنامه‌ریزی شهری(مبانی و ایران)
- ژئومورفولوژی(مبانی و ایران)
- آب و هوا شناسی(مبنی و ایران)
- برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و روستایی(مبانی و ایران)
- فلسفه‌ی جغرافیا

از آنجایی که مجموعه‌ی علوم جغرافیا (کد ۱۱۰۲) برخلاف دیگر گـروه‌هـای آزمایشـی دارای منـابع امتحـانی مشـخص و معینی نمی‌باشد، بنابراین سعی شده است تا حد امکان از تمامی کتب موجود در این رابطه که آورده شدن حتی یک سـوال از آنهـا نیز احتمال داده می‌شود، مطالبی استخراج شود.

هدف اصلی در این کتاب فراهم آوردن زمینه‌های مطالعاتی برای دانشجویانی است که به اکثریت منابع و کتاب‌هـای مرجـع دسترسی نداشته و یا اینکه وقت مطالعه‌ی آنها را ندارند.

لازم به ذکر است که اطلاعات این مجموعه طبق آخرین تغییرات در کتب و مواد امتحـانی گـردآوری و تـلاش شـده تـا بـا جدیدترین منابع معرفی‌شده مطابقت و هم‌پوشی داشته باشد.با این تعابیر انتظار می‌رود که مجموعه‌ی حاضر بتواند تأثیری مفید بر روند قبولی داوطلبان رشته‌ی جغرافیا داشته باشد.

گفتنی است که محتوای این مجموعه کتاب به گونه‌ای تنظیم شده کـه تمـام گرایشـات‌جغرافیـا بـه‌عـلاوه‌ی گـرایش‌هـای برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، و طراحی شهری بتوانند از این مباحث بهره ببرند.

یکی از دروس امتحانی جغرافیا، جغرافیای شهری(مبانی و ایران) می‌باشد که در این کتاب در قالـب سـه بخـش و ده فصـل ارائه شده است.

مؤلف قلباً اذعان دارد که آنچه پیش رو دارید مانند ثمره‌ی هرتلاش دیگری در زندگی نمی‌توانـد محصـول فعـالیتی منفـرد باشد. دست‌های بسیار و اذهان متعدد به لطف پروردگار یاری رسانده‌اند تا نگارنده بتواند این مجموعه را گردآوری کند.

اما از آنجایی که هیچ تلاشی عاری از کم و کاست نمی‌باشد، نگارنده نیز در این‌باره هیچ‌گونه ادعایی ندارد و لـیکن تردیـدی نیست که در این ارتباط هر گونه قصور و کوتاهی‌همواره متوجه مؤلف می‌باشـد. لـذا از شـما عزیـزان خواهشـمند اسـت بـا نظـرات اصلاحی خود اینجانب را آگاه و خشنود سازید.

در پایان نگارنده ضمن طلب مغفرت برای روح مصفای دکتر حسین‌شکوهی و دکتـر یـدالله فریـداز دانشـمندان خوشـنام و بزرگوار جغرافیای شهری ایران، تشکر خالصانه‌ی خویش را ازراهنمایی‌های ارزشمند و به جـای اسـتاد گرانقـدر خـانم دکتـر ناهیـد

سجادیان،همچنین دوست خوبم مهندس محمدعلی خدا حامی،و اساتیدجغرافیای شهری ایران ابراز می‌دارد. اساتید محترمی که نگارنده با استفاده از راهنمایی‌های مستقیم یا مطالعه‌ی آثارشان بهره‌ی فراوان کسب کرده است :

دکتر حسین شکوئی، دکتر یدالله فرید، دکتراصغر نظریان،دکترعلی اصغر رضوانی،دکترسید محسن حبیبی،دکتر حسین سلطان زاده،دکتر فرخ حسامیان،دکتر غلامعلی‌خمر،دکتر ناهید سجادیان و همچنین تمامی اساتید گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز.

جدول ضرایب مواد امتحانی هر یک از گرایش‌های جغرافیا کد(۱۱۰۲) برای ورود به دوره‌ی کارشناسی ارشد

ردیف	گرایش نام دروس امتحانی	برنامه‌ریزی شهری	برنامه‌ریزی روستایی	جغرافیای سیاسی	جغرافیای طبیعی	جغرافیای نظامی	جغرافیا- برنامه‌ریزی توریسم
۱	زبان تخصصی	۲	۲	۲	۲	۳	۲
۲	فلسفه‌ی جغرافیا	۱	۱	۱	۱	۲	۱
۳	ژئومورفولوژی (مبانی و ایران)	-	-	۱	۲	-	-
۴	آب و هوا شناسی (مبانی و ایران)	-	-	-	۲	-	-
۵	منابع آب و خاک (مبانی و ایران)	-	-	-	۲	-	-
۶	مبانی جغرافیای انسانی	-	-	۲	۱	۲	-
۷	جغرافیای شهری (مبانی و ایران)	۲	۲	-	-	-	۱
۸	مبانی جغرافیای طبیعی	۱	۱	۱	-	۲	۱
۹	جغرافیای روستایی و کوچ‌نشینی (مبانی و ایران)	-	۲	-	-	-	-
۱۰	برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و روستایی (مبانی و ایران)	۲	۲	-	-	-	-
۱۱	برنامه‌ریزی شهری (مبانی و ایران)	۲	-	-	-	-	-
۱۲	جغرافیای سیاسی (مبانی و ایران)	-	-	۳	-	-	-
۱۳	جغرافیای نظامی ایران و کشورهای همجوار	-	-	۲	-	۳	-
۱۴	آمار و احتمال	-	-	۱	-	-	-
۱۵	ریاضی و آمار	-	-	-	-	-	۱
۱۶	جاذبه‌های توریستی ایران	-	-	-	-	-	۲

حسین عبادی

فهرست مطالب

عنوان **صفحه**

بخش اول - تاریخ شهر و شهرنشینی ۱۱

فصل اول: شهر و شهرنشینی در طول تاریخ ۱۳

۱-۱- دلایل پیدایش شهرها ۱۵

۱-۲- اولین شهرها در تاریخ ۱۶

۱-۲-۱- مورفولوژی شهرهای یونانی ۱۶

۱-۲-۲- مورفولوژی شهرهای رمی ۱۶

۱-۲-۳- مورفولوژی شهری در شهرهای قرون وسطی ۱۶

۱-۲-۴- مورفولوژی شهرهای دوره‌ی رنسانس ۱۷

۱-۲-۵- مورفولوژی و کارکرد شهرهای ماقبل صنعتی ۱۷

۱-۳- مفهوم شهرنشینی ۱۷

۱-۴- مفهوم شهرگرایی ۱۷

فصل دوم: شهر و شهرنشینی در ایران قبل از اسلام ۱۹

۲-۱- شهر و شهرسازی بومیان ایران ۲۱

۲-۲- شهر و شهر نشینی در دوره ی مادها ۲۱

۲-۳- شهر و شهر نشینی در دوران هخامنشی ۲۱

۲-۴- شهر و شهر نشینی در دوران سلوکیان ۲۲

۲-۵- شهر و شهر نشینی در دوران اشکانیان ۲۲

۲-۶- شهر و شهر نشینی در دوران ساسانیان ۲۲

فصل سوم: شهر و شهر نشینی‌در ایران پس از پیروزی اسلام ۲۳

۳-۱- کالبد فیزیکی شهرهای دوره‌ی اسلامی ۲۵

فصل چهارم: شهر و شهر نشینی از پیروزی اسلام تا دروان معاصر ۲۷

۴-۱- شهر و شهر نشینی در دوران سلجوقیان و خوارزمشاهیان ۲۹

۴-۲- شهر و شهر نشینی در دوران ایلخانان ۲۹

۴-۳- شهر و شهر نشینی در دوران صفویه ۲۹

فصل پنجم: شهر و شهر نشینی در دوره‌ی معاصر ۳۱

۵-۱- شهرنشینی بطئی در ایران ۳۴

۵-۲- شهرنشینی سریع در ایران ۳۴

بخش دوم – مفاهیم ، الگوها و ساختارهای شهری ۳۷
فصل اول: مفاهیم و مطالعات جغرافیای شهری ۳۹
۱-۱- تعاریف و مفاهیم در جغرافیای شهری ۴۱
۱-۲- سیر تکوینی جغرافیای شهری ۴۱
۱-۳- ویژگی های شهرهای جهان سوم ۴۱
۱-۴- ویژگی های شهرهای اسلامی ۴۲
۱-۵- تعاریف و واژه های متفاوت شهری ۴۲
۱-۶- سیستم های شهری ۴۳
۱-۷- پویایی و تکامل شهر ۴۳
۱-۸- سطوح تحلیلی در جغرافیای شهری ۴۴
فصل دوم: الگوها ، نقشه ها و ساختارهای شهری ۴۵
۲-۱- طرح ، نقشه و ساختار شهری ۴۷
۲-۱-۱- نقشه های شهری ۴۷
۲-۱-۲- نقشه و مورفولوژی شهری ۴۸
۲-۱-۳- شکل گیری و توسعه‌ی شهری ۴۸
۲-۲- سطوح و مفاهیم مختلف توسعه‌ی شهری ۴۸
۲-۲-۱- رشد پیوندی ۴۸
۲-۲-۲- رشد ستاره‌ای ۴۸
۲-۲-۳- توسعه‌ی درد آور شهری ۴۸
۲-۲-۴- توسعه‌ی چند هسته‌ای ۴۸
۲-۲-۵- حومه ۴۸
۲-۳-نظریات مربوط به ساخت شهر ۴۹
۲-۳-۱- ساخت اکولوژیک شهر ۴۸
۲-۴- شهرهای جدید و مکتب‌های جغرافیایی ۵۲
۲-۴-۱- مکتب آرمان گرایی ۵۲
۲-۴-۲- مکتب اصلاح گرایی ۵۲
۲-۴-۳- مکتب شیکاگو ۵۲
۲-۴-۴- مکتب مدرنیسم ۵۲
۲-۴-۵- مکتب فرهنگ گرایی ۵۲
۲-۴-۶- مکتب طبیعت گرایی ۵۲
۲-۴-۷- مکتب فلسفه گرایی ۵۲
۲-۴-۸- مکتب فن گرایی ۵۲
۲-۴-۹- مکتب آمایش انسانی ۵۲
بخش سوم – نقش و کارکردهای شهری ۵۳
فصل اول: ارزیابی نقش شهرها ۵۵
فصل دوم: تیپولوژی شهری ۵۹
فصل سوم: نقش و کارکردهای شهر و ناحیه ۶۳
مجموعه‌ی نکات ۶۶

مجموعه سؤالات چهارگزینه ای ۱۲۸
پاسخنامه سؤالات چهارگزینه‌ای ۱۶۳
آزمون کارشناسی ارشد سال ۷۹ آزاد ۱۹۹
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۰ آزاد ۲۰۲
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۱ سراسری ۲۰۵
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۱ آزاد ۲۰۸
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۲ سراسری ۲۱۱
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۲ آزاد ۲۱۴
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۳ سراسری ۲۱۷
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۳ آزاد ۲۲۰
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۴ سراسری ۲۲۳
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۴ آزاد ۲۲۶
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۵ سراسری ۲۲۹
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۵ آزاد (۱) ۲۳۲
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۵ آزاد (۲) ۲۳۵
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۶ سراسری ۲۳۸
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۶ آزاد ۲۴۱
آزمون کارشناسی ارشد سال ۸۷ الی ۱۴۰۱ سراسری همراه با پاسخ تشریحی ۲۴۴
منابع و مآخذ ۲۸۸

بخش اول

تاریخچه شهر و شهرنشینی

عناوین اصلی

- شهر و شهرنشینی در طول تاریخ
- شهر و شهرنشینی در ایران قبل از اسلام
- شهر و شهرنشینی در ایران پس از پیروزی اسلام
- شهر و شهرنشینی از پیروزی اسلام تا دوران معاصر
- شهر و شهرنشینی در دوره معاصر

فصل اول

شهر و شهرنشینی در طول تاریخ

عناوین اصلی

- دلایل پیدایش شهرها
- اولین شهرها در تاریخ
- مفهوم شهرنشینی
- مفهوم شهرگرایی

فصل اول

در رابطه با نخستین شهرها دو نظریه وجود دارد، یکی گاه‌شناسی (تاریخی) بین النهرین که بر منابع مستند متکی است و دیگری گاه‌شناسی مستقل (باستان‌شناسی) که بر داده‌های رادیوکربن اتکا دارد. بین‌النهرین همواره به‌عنوان جایگاه تمدن باستانی شناخته شده است. اولین شهرها در تاریخ در ناحیه بین‌النهرین، بین رودهای دجله و فرات ایجاد شده است.

در این ناحیه برای اولین بار مجموعه‌ای از روستا با جمعیتی بین ۲۰۰ تا ۵۰۰ نفر بوجود آمد. شهرهای اریدو، کیش، اور، لاگاش و نیپور به این تمدن تعلق دارد. این شهرها بصورت دولت‌شهر اداره می‌شد.

قدیمی‌ترین شهرها بدون یاری گرفتن از نقشه‌های ترسیم کننده و فقط با استفاده از علائم بر روی زمین ساخته می‌شده است.

۱-۱- دلایل پیدایش شهرها

شهرها خاصیت مشترکی دارند که یکی از آنها تمرکززایی افراد در فضا برای خواسته‌های مشترکشان است. یکی از خواسته‌های مشترک مذهب بود که باعث ایجاد شهرهای بسیاری شد. در یونان و رم از اتحاد خانواده‌ها اجتماعاتی بوجود آمدند که در اصطلاح به آن «کوریا» می‌گفتند. از اجتماع و متحد شدن چند «کوریا»، «تریپوس» پدید می‌آمد. در واقع آغاز تاسیس شهر از آن روزی است که اتحاد تریپوس‌ها صورت می‌گرفت.

یکی دیگر از دلایل پیدایش شهرها در نظریه‌ی اقتصادی است و این مربوط به زمانی بود که روستا قادر باشد بیشتر از حد نیاز خود تولید کند (مازاد محصول)، و این مازاد محصول باعث ایجاد روابطی برای انتقال مازاد به شهر می‌شد.

«ابن خلدون» منشاء بنیاد شهرها را خصوصیات تجمل‌خواهی بشر می‌داند و معتقد است که بادیه‌نشینی به منزله‌ی اصل و منشاء شهرهاست و مقدم بر شهرنشینی است. او توسعه شهر را وابسته به دوام دولت موقت می‌داند. به نظر او دولت جدیدی که قدرت را در دست می‌گیرد به دو دلیل محتاج به ایجاد شهرهای بزرگ است اول به دلیل همان خصلت تجمل‌پرستی و آسایش، و دوم به دلیل مقابله با دشمن.

نظریه مربوط به پیدایش شهر در تاریخ علوم سابقه‌ی طولانی دارد، و در بیشتر نوشته‌های جغرافیایی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم دیده می‌شود. اولین پایگاه تفکر در منشاء پیدایش شهرها «مکتب جبرجغرافیایی» است که در این مکتب عقیده بر این است که شهر و تمدن شهری حاصل عوامل ویژه‌ی طبیعی می‌باشد.

دومین پایگاه تفکر در زمینه پیدایش شهرها، نظریه «پخش‌گرایی» است، که ارتباط نزدیکی با محیط‌گرایی دارد. در این نظریه سیر مدنیت و گسترش تمدن‌های شهری به وضعیت مساعد طبیعی بستگی دارد.

سومین تفکر «پایگاه انقلاب و تکامل» است. بر اساس این نظریه، سیر تمدن از ساده‌ترین شکل آن شروع می‌شود و در نهایت به تمدن شهری می‌انجامد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در پیدایش شهرها سه پایگاه فکری ایجاد، تکامل و پخش نزدیک به هم و تقریباً شبیه به هم عمل می‌کنند.

دولت شهرهای سومری، واحدهای سیاسی کوچک و خودگردانی بودند، نظام سیاسی دولت‌شهرهای سومری را دموکراسی بدوی گفته‌اند. یعنی نظامی که بنیاد آن بر سه اصل مجمع عمومی شهر، شورای معمرین و حاکم شهر استوار بود.

در سالهای اخیر در رشته‌ی جغرافیای شهری هنگام بررسی علل پیدایش شهرها، بیشتر بر چهار نظریه تاکید می‌شود:

۱) نظریه هیدرولیک یا مبنای محیط‌گرایی (مفهوم مازاد): براساس این نظریه، آبیاری زمین‌های قابل‌کشت، افزایش جمعیت و تراکم آن در نواحی مساعد طبیعی، باعث پیدایش شهرها می‌شود. به‌عنوان نمونه سومری‌ها با آگاهی از روش‌ها و تکنیک‌های آبیاری، به مازاد محصول دست یافتند و عالیترین تمدن شهری را با امتیازاتی که از آن حاصل می‌شد بنا نهادند. می‌توان گفت در بررسی‌های شهرنشینی بر مبنای مازاد محصول، مسأله‌ی آبیاری از عوامل اصلی پیدایش شهرها و توسعه شهرنشینی است.

۲) نظریه‌ی اقتصادی (شهر به‌عنوان یک بازار): در این نظریه، شهر کانون برخورد مسیرهای تجاری به شمار می‌آید که در بخش بازار، این مسیرها به‌هم می‌رسند.

۳) نظریه‌ی شهر بعنوان یک پایگاه نظامی و دفاعی: در این نظریه، عده‌ای از مردم ضرورتاً برای دفاع از سکونت‌گاه‌های خود دور هم جمع می‌شدند و مسأله دفاع هسته‌ی اولیه‌ی شهر را بوجود می‌آورد.

۴) نظریه‌ی مذهبی (گسترش معابد و عبادتگاه‌ها): عده‌ای از محققان معتقدند زمانیکه معبد در مکان‌های پرجمعیت ساخته شد به تدریج تاسیسات شهری و تقسیم کار بوجود آمد.

در رابطه با آغاز زندگی شهری نیز می‌توان این را اضافه کرد که انسان پالئولتیک به‌صورت کوچ‌نشینی زندگی خود را از راه ماهیگیری و شکار تأمین می‌کرد. در این دوره غارنشینی اساس سکونت‌گاه انسان بود.

۱-۲- اولین شهرها در تاریخ

اولین شهرها در تاریخ در ناحیه بین‌النهرین، ایجاد شد. این شهرها به‌صورت دولت‌شهر اداره می‌شد در بیشتر موارد طبقه‌ی روحانی بر شهر حاکم بود.

شهرهای دره‌ی نیل نیز بین ۵۵۰۰ تا۶۰۰۰ سال پیش بوجود آمدند که از مهمترین این شهرها می‌توان از «ممفیس» و «تب» نام برد. بخشی از نوآوری‌های تمدن شهری از بین‌النهرین به دره سند رسید و در این منطقه شهرهایی مانند «موهنجودارو» و «هاراپا» حدود ۲۵۰۰ سال قبل از میلاد شکل گرفتند.

۱-۲-۱- مورفولوژی شهرهای یونانی

شهر را در یونان «پلیس» می‌گفتند که در واقع همان دولت‌شهر بود، یعنی به‌صورت خودفرمان و خودکفا اداره می‌شد. شهر آتن یکی از معروفترین شهرهای یونانی بود. این شهر با محدودیت جمعیتی روبرو بود. زیرا زمین‌های کشاورزی کمتری داشت. شهر آتن دارای یک «آگورا» بود که بازار و میدان مسابقه در آن قرار داشت. در شهرهای یونانی آگورا کمتر از پنج درصد وسعت شهر را شامل می‌شد که گاهی به آن یا بخشی از آن «پلازا» می‌گفتند. «آکروپلیس» مرکز پرستش خدایان در شهرهای یونانی آن زمان بود.

«ارسطو» جمهوری آرمانی خود را ۵۰۴۰ شهروند مشخص می‌کرد. او معتقد بود یک دولت‌شهر باید در حدود ۳۰ هزار نفر جمعیت داشته باشد.

۱-۲-۲- مورفولوژی شهرهای رمی

در ساخت شهرها، یونانیان زیبایی را برگزیدند و رمی‌ها خیابان‌ها را سنگفرش کردند. امتیاز بزرگ شهرهای رمی وجود ترما (گرمابه‌های عمومی) بود. در آن زمان شهر رم دارای یک شبکه‌ی فاضلاب کاملاً پیشرفته بود.

شهرهای رمی مثل پاریس، وین، کلن و لندن هرچند در آغاز بصورت اردوگاه‌های نظامی بودند، همه تا حدودی با یک برنامه‌ریزی شهری منسجم و علمی اداره می‌شدند. رم، صادرکننده‌ی قوانین دولتی، فن مهندسی، راه‌سازی و عقاید و افکار بود.

۱-۲-۳- مورفولوژی شهری در شهرهای قرون وسطی

در قرن یازدهم میلادی، شهرها به آرامی توسعه می‌یافت. بیشتر شهرهای قرون وسطی از راه تجارت اعتبار می‌یافت و مورفولوژی این شهرها نیز تحت تاثیر عوامل تجاری بود. در قرون وسطی، برخی از شهرهای اروپایی مانند ونیز به‌صورت دولت‌شهر اداره می‌شد. غیر از اروپا، دو عامل بیش از همه در توسعه‌ی شهرها موثر بود: «جنگهای صلیبی» و «رشد جمعیت.» کارکرد شهرهای قرون وسطی در آغاز، بیشتر مذهبی، اداری و نظامی بود و بعدها کارکرد تجاری نیز به آن افزوده شد. مرکز قدرت شهر، کلیسا یا قصر فئودال بود. از مشخصات مهم شهرهای قرون وسطی که نیروی انسانی و وضع زندگی خانواده‌های شهری را به شدن تحت تاثیر قرار داد، شیوع مرض طاعون بود. در ساخت مورفولوژیک شهرهای قرون وسطی در اروپا پنج عامل ۱- دیوار شهرها، ۲- بازار، ۳-

قلعه‌های نظامی، ۴- کلیسا و ۵- فلسفه‌ی خاص زندگی مردم شهر، بیش از دیگر عوامل موثر بوده است.

۱-۲-۴- موفولوژی شهرهای دوره‌ی رنسانس

در مورفولوژی شهرهای دوره رنسانس، سه عامل بیش از همه موثر بودند:

۱) معماران: مجموعه‌ی چند جلدی «مارکوس ویتوریوس» در اینجا اهمیت بسیاری داشت. ویتوریوس تفکرات تازه‌ای در شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری مطرح ساخت. او در مکان‌گزینی شهرها عامل سلامتی انسان را در رأس دیگر عوامل قرار می‌دهد.

۲) نظریه‌پردازان شهری: این عده جهان‌بینی تازه‌ای در چشم‌اندازهای شهر مطرح ساختند. کتاب «یوتوپیا» اثر «سر توماس مور» دارای این نوع جهان بینی است. شهر یوتوپیا که یک شهر تصوری بود یک جزیره‌ی هلالی با ۵۴ شهر، که حداقل در فاصله ۴۰ کیلومتری هم قرار داشتند، بود. جمعیت این شهرها از ۶ هزار نفر بیشتر نبود. وی در کتاب خود بر سازمان جامعه انسانی بیش از مورفولوژی شهری تاکید می‌کند.

۳) مهندسان نظامی: مسائل دفاع و ضرورت امنیت باعث بوجود آمدن استحکامات دفاعی بصورت دیوارها در اطراف شهر شد. بدنبال آن با تراکم جمعیت در داخل دیوارهای شهری، زندگی متمرکز و آپارتمانی توسعه می‌یافت. آرمان‌شهر دوره‌ی رنسانس، بیشتر به‌صورت کثیرالاضلاع یا چندگوشه، با استحکامات ستاره‌ای شکل و با یک مرکز اصلی ساخته می‌شد.

۱-۲-۵- مورفولوژی و کارکرد شهرهای ماقبل صنعتی

در این دوره شهر کوچک بود و کمتر از ۱۰۰ هزار نفر جمعیت داشت و رشد جمعیت به کندی انجام می‌گرفت. در شهرهای ماقبل صنعتی گروه ممتاز و ثروتمند در مرکز شهر زندگی می‌کردند، طبقه‌ی پائین بازرگانان و صنعتگران در مجاورت مرکز شهر اقامت داشتند. توده‌ی مردم و اقلیت‌های مذهبی و قومی نیز در حد نهایی شهر ساکن بودند. در شهرهای ماقبل صنعتی، جامعه شهری به‌صورت نظام کاستی عمل می‌کرد. شهرهای ماقبل صنعتی را می‌توان در سه گروه مورد بررسی قرار داد:

۱) شهرهای فئودالی: در شهرهای فئودالی، شهر به حوزه‌های روستایی وابستگی بسیاری داشت و ثروتمندان شهری، زمین‌داران بزرگ بودند. عده‌ای از محققان از شهرهای فئودالی بنام «شهر خصومت و دشمنی» نام می‌برند.

۲) شهرهای تجاری: کارکرد یا نقش این شهرها بیشتر بوسیله تجارت تعیین می‌شد نه تولیدات کشاورزی. قدرت و نیروی سیاسی این شهرها از طریق صنف یا اصناف منشاء می‌گرفت. می‌توان گفت شهرهای تجاری، یک مرحله‌ی انتقالی از فئودالیسم روستایی به سرمایه‌داری شهری-صنعتی بوده است.

۳) شهرهای استبدادگران: این شهرها با نظام استبدادی اداره می‌شد. در چنین شهرهایی قدرت اداری و سیاسی در اختیار یک فرد یا یک خانواده بود. مانند شهرهای کشور آلمان در آن زمان که در تصرف و حاکمیت دوک‌ها و شاهزادگان قرار داشت. در این شهرها مهمترین چشم‌انداز مورفولوژیک قصر پادشاهان و شاهزادگان بود.

۱-۳- مفهوم شهرنشینی

شهر را باید به‌عنوان یک شکل ساخته شده و شهرنشینی را به‌عنوان یک شیوه‌ی زندگی، جدا از یکدیگر بررسی کرد. از نظر سازمانی در شهرنشینی دگرگونی‌هایی در ساخت اجتماعی-اقتصادی و کارکردهای جمعیتی ظاهر می‌شود. بطور کلی شهرنشینی دارای دو ویژگی اصلی است، یکی مهاجرت مردم از حوزه‌های روستایی به شهری برای اشتغال در فعالیت‌های غیرکشاورزی و دیگری دگرگونی در سبک زندگی مردم از سبک روستایی به شهری.

۱-۴- مفهوم شهرگرایی

شهرگرایی، درواقع توسعه‌ی ویژگی‌های اجتماعی و اخلاقی زندگی شهری در جهان است. مفهوم شیوه‌ی زندگی را ابتدا «ویدال دولابلاش» بکار گرفت و بعدها «لوئیز ورث» این مفهوم را به‌عنوان «شهرگرایی، شیوه‌ی زندگی» مطرح ساخت. شهرگرایی را می‌توان از شیوه‌ی زندگی ساکنان شهر تشخیص داد. درواقع شهرگرایی مرحله‌ی نهایی و نتیجه‌ی شهرنشینی محسوب می‌شود. پنج ویژگی شهرگرایی عبارتند از: ۱-قراردادهای الزام‌آور اجتماعی، ۲- سهل‌گیری، ۳- بیگانگی، ۴- گمنامی، ۵- رفتار منحرفانه.

در ایران‌شهر، چه در دوره‌ی باستان و چه در دوره‌ی اسلامی پایگاه قدرت و جایگاه دستگاه اداری و نظام شاهنشاهی بوده است.

فصل دوم

شهر و شهرنشینی در ایران قبل از اسلام

عناوین اصلی

- شهر و شهرسازی بومیان ایران
- شهر و شهرنشینی در دوره مادها
- شهر و شهرنشینی در دوران هخامنشی
- شهر و شهرنشینی در دوران سلوکیان
- شهر و شهرنشینی در دوران اشکانیان
- شهر و شهرنشینی در دوران ساسانیان

فصل دوم

۲-۱- شهر و شهرسازی بومیان ایران

قدیمی‌ترین مردمی که در ایران به تمدن شهرنشینی رسیده‌اند، عیلامیان بوده‌اند. شهر قدیمی شوش، اهواز قدیم، ماداکتو، خئیدلو از شهرهای مهم این تمدن بود.

۲-۲- شهر و شهرنشینی در دوره‌ی مادها

پس از ورود مادها به ایران، عوامل مساعدی پیش آمد که موجب رونق شهرها گردید. مادها اولین اقوامی هستند که گذر تاریخی خود را از مرحله‌ی جوامع ساده روستایی، ایلی به جامعه‌ی شهری به انجام رساندند. تبلور چنین گذری ایجاد اولین «شهر- قدرت» در فلات ایران یعنی «هگمتانه:محل اجماع» بود. ایجاد قلاع سنگین و «شهر-تپه‌های» بی‌شمار نشان از یک سازماندهی بود که این سازماندهی، هم به عامل «غارت- دفاع» به‌عنوان مهمترین عامل اقتصادی در شکل‌گیری شهر و هم به‌عنوان حافظ مکان و زمان اشاره دارد. در شهر مادی مفهوم بازار هنوز در مرحله‌ی جنینی قرار دارد و بافت و ساخت کالبدی آن مراحل آغازین خود را می-گذراند. در این دوران شهرها با هدف نظامی- بازرگانی ساخته می‌شدند.

۲-۳- شهر و شهرنشینی در دوران هخامنشی

در این دوره کورش پس از تسلط بر پارس، پاسارگاد را به پایتختی برگزید. ولی اهمیت و شکوه شهرسازی از زمان داریوش آشکار شد. ویژگی عام شهرهای هخامنشی، استقرار قصر سلطنتی در مرکز شهر بود که در کنار آن محله‌های درباری قرار داشتند. بطور کلی نخستین نطفه‌ی تقسیمات کالبدی فضای شهر بر مبنای طبقات اجتماعی در شهرهای هخامنشی بسته می‌شود. در دولت هخامنشی جاده‌ها از اهمیت زیادی برخوردار بودند. سازمان فضایی کشور از سوی دولت هخامنشی در چهار رده‌ی خانه، ده، طایفه و کشور تقسیم شد. پارسیان شهرهای محل اقامت خویش را از روی نقشه‌ای بنا می‌کردند که توسط مذهب (موبدان) تقدیس شده بود. در این دوره شهر مفهوم منطقه‌ای می‌یابد و در روستاهای اطراف خود تأثیر می‌گذارد و از آنها تاثیر می‌پذیرد.

ترتیب قدرت و طبقات در دولت هخامنشیان چنین است:

۱) اشرافیت دودمانی

۲) مغان و روحانیون

۳) اشرافیت دهقانی

۴) بازرگانان و پیشه‌وران

ریخت‌شناسی شهر پارسی نیز با این ترکیب بود:

۱) دژ حکومتی: کاخ‌ها، معابد، دیوان‌ها، ذخایر، تأسیسات نظامی- اداری در این قسمت قرار داشت. دژ مظهر قدرت و وحدت دولت پارسی بود.

۲) شار میانی: محلات خاص برای استقرار طبقات ممتاز، با خانه‌هایی کم‌وبیش مشابه.

۳) شار بیرونی: مجموعه‌ای از محلات و خانه‌ها، بازارها، باغات و مزارع پراکنده. شار بیرونی محل استقرار اکثریت جامعه‌ی شهر آن روزگاران بود.

۲-۴- شهر و شهرنشینی در دوران سلوکیان

تسخیر ایران توسط اسکندر مقدونی اختلاط اجتماعی- فرهنگی تازه‌ای از ملت‌های کاملاً متفاوت را سبب گردید. این پیروزی امتزاج فلسفه‌ی غربی و شرقی را موجب شد که یکی بر مبنای پدرسالاری- دودمانی و دیگری نوعی مردم‌سالاری اشرافی بود. سلوکیان شهرهای زیادی از جمله انطاکیه پارس (بوشهر کنونی) نساء، کرهه را ساختند که هدف اصلی از ایجاد این شهرها، در حقیقت ایجاد حلقه‌ی اجتماعی طرفدار سلوکیان، تأمین امنیت نواحی، توسعه‌ی دادوستد و ارتباط تجاری بود. در دولت سلوکی (پارسی- هلنی) قدرت دولت ناشی از اقتداری است که بر مبنای قراردادهای اجتماعی به آن تفویض شده است. شهرهای دولت سلوکی در بدو تولد خویش، شهری نظامی بودند. در شهرهای سلوکی (پارسی- هلنی) که شبیه به هیپوداموس ساخته شده‌اند برای نخستین بار مفهوم میدان رنگ می‌گیرد. و درواقع میدان تجلی کالبدی- فضایی دو فلسفه‌ی درهم‌آمیخته شده است.

۲-۵- شهر و شهرنشینی در دوران اشکانیان

پارتیان پس از ورود به ایران در نواحی شمال‌شرقی ساکن شدند و به کشاورزی و شهرنشینی پرداختند. این دولت با بهره‌گیری از تجربه دولت سلوکی موفق می‌گردد تا برای اولین و آخرین بار در تاریخ ایران نوعی دولت مرکزی مبتنی بر تفاهم دودمان‌های متشکله را شکل بخشد. این دولت تنها دولت متمرکز و درعین حال نامتمرکزی است که در سراسر ایران آن‌روز شکل می‌گیرد. در این دوره برای نخستین بار در تاریخ، شهر دایره‌ای، شکل می‌گیرد. دو شهر «نساء» در ماوراالنهر و «فیروزآباد» در فارس نمونه بارزی از شهرهای دایره‌ای شکل این دوره می‌باشند.

سازمان‌دهی کالبدی- فضایی شهر در این دوره:

۱) دژ حکومتی: مظهر دولت اشکانی و نشانه‌ی وحدت و یگانگی و تفاهم اجتماعی در دولت اشکانی می‌باشد.

۲) شار میانی: مجموعه‌ای مرکب از محلات متفاوت، بازار و میدان به‌جا مانده از شهر پارسی هلنی

۳) شار بیرونی: مجموعه‌ای مرکب از بازار، باغ که عمدتاً محصورشده به‌وسیله‌ی حصار طبیعی است.

۲-۶- شهر و شهرنشینی در دوران ساسانیان

با آغاز امپراطوری بزرگ ساسانی شهر و شهرسازی مورد توجه خاصی قرار گرفت. و شهرهای زیادی توسط پادشاهان ایجاد گردید. از اختصاصات شهر دوره‌ی ساسانی تمایز مطلق طبقات اجتماعی و پیدایش نظام کاستی بود. در این دوره سازمان‌های جدید کشوری شکل گرفتند به‌گونه‌ای که شهرهای سرحدی وظیفه‌ی دفاع از کشور، شهرهای میانی وظیفه حراست از شبکه آمدوشد جاده‌ای، و شهرهای درونی وظیفه کار تولید را انجام می‌دادند.

در این دوره توسعه‌ی کشاورزی تحولات زیادی در روابط مالکیت و شیوه‌های زمین‌داری به‌وجود آورد. نظام شهری بر پایه‌ی نهادهای مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی شکل گرفت و طبقات چهارگانه موبدان، لشکریان و دبیران و پزشکان، دهقانان و صنعت‌گران در ساختار اجتماعی شهرها بوجود آمد. از ویژگی‌های مهم این عصر وجود بازار مجهز در آن‌ها بود که عنوان «وازاربد»، (بازاربد) گویای وجود این عنصر مهم می‌باشد.

کالبد شهر این دوره شامل کهن‌دژ و بخش نظامی بود که بوسیله حصاری محصور و از کهن‌دژ جدا می‌گردید و بخش بیرونی به نام سواد یا حومه که شامل مزارع و باغات بود.

فصل سوم

شهر و شهرنشینی در ایران پس از پیروزی اسلام

عناوین اصلی

- کالبد فیزیکی شهرهای دوره اسلامی

فصل سوم

دوران رشد و رونق شهرنشینی در خاورمیانه به‌دنبال ظهور اسلام، آخرین دوره‌ای به‌حساب می‌آید که خاورمیانه پیشآهنگ فرهنگ شهری به‌شمار می‌رفت. بنابراین پس از فتح ایران در قرن هفتم میلادی توسط مسلمانان که جهان‌بینی جدیدی مبتنی بر برابری را ارائه می‌دادند، عملاً بوسیله قیام شار بیرونی (ربض) علیه شار میانی (شارستان) و دژ حکومتی (کهندژ) همراهی می‌گردد. در این دوره پاشیده شدن قدرت سیاسی شهر و بدنبال آن فروریختن سلسله مراتب اجتماعی منجر به فروریختن دیوارهای شارستان و بالاخره پیوند شهر با منطقه پیرامونش می‌گردد. در این دوره دو شکل شهر وجود داشت، یکی شهرهای قدیمی که به تبع اسلام و تغییر در ساختار اجتماعی، رنگ‌وبوی اسلامی به خود گرفتند مانند آتشکده‌های ویران که به‌جای آن مساجد جامع بنا گردید و دیگری شهرهای نوبنیاد بودند که پس از اسلام احداث شدند این شهرها درواقع اردوگاه‌هایی بودند که برای استقرار سپاهیان مسلمان و مهاجرین تاسیس شده بود مانند کوفه و بصره.

اساساً آغاز رونق شهرنشینی در امپراطوری اسلامی را می‌توان از قرن سوم هجری و چهارم و به‌نوعی تا قرن ششم هجری دانست.

۳-۱- کالبد فیزیکی شهرهای دوره‌ی اسلامی

عناصر اصلی شهر شامل دارالخلافه یا دارالحکومه، مسجد جامع، بازار، مدرسه، کاروان‌سرا، حمام و ... بود که مجموعاً کالبد فیزیکی شهر را در سه بخش نشان می‌دادند:

۱) ارک (دارالحکومه، دارالعماره)

۲) شهرستان یا شارستان

۳) ربض

مسجد جامع در شهرهای اسلامی همواره در قلب و مرکز شهر جای داشت و در دو یا چند سوی آن بازار امتداد می‌یافت و در پیرامون آن دارالحکومه، کاروان‌سرا و ... قرار داشتند. بازار نیز اطراف مسجد بطور خطی جای می‌گرفت. نخستین بازار بعد از مسجد، بازار شمع‌فروشان بود و هرچه بازار به باروی شهر یا دروازه‌ی شهر نزدیک‌تر می‌شد عملکرد تغییر می‌یافت و در رفع نیاز روستاییان عمل می‌کرد. در دوره‌ی اسلامی توجه خاصی به ساختن مدارس شد. مدارس نظامیه نیز از آن جمله‌اند که در دوره سلجوقی ساخته شدند.

فصل چهارم

شهر و شهرنشینی از پیروزی اسلام تا دوران معاصر

عناوین اصلی

- شهر و شهرنشینی در دوران سلجوقیان و خوارزمشاهیان
- شهر و شهرنشینی در دوران ایلخانان
- شهر و شهرنشینی در دوران صفویه

فصل چهارم

۴-۱- شهر و شهرنشینی در دوران سلجوقیان و خوارزمشاهیان

پس از آمدن ترکان به ایران و تشکیل سلسله سلجوقی و متعاقب آن هجوم مغول‌ها به ایران به‌تدریج دوران افول شهرنشینی در ایران آغاز شد. اقتصاد شهری در قرن‌های اول و دوم هجری دچارانحطاط شد تا این‌که پیدایش حکومت‌های محلی در قرن‌های سوم و چهارم هجری به بهبود اقتصادی کشور منجر شد و دوران شکوفایی شهرگرایی و شهرنشینی بعد از اسلام از قرن سوم هجری آغاز می‌گردد. ولی به‌دنبال آمدن ترکان سلجوقی در قرن چهارم به‌تدریج دوران افول انقلاب فرهنگی و سیاسی ایران بود. دوره‌ی سلجوقیان به تعبیری شکل‌گیری زمین‌داری بزرگ و تشدید و تحکیم نظام تیولداری است.

۴-۲- شهر و شهرنشینی در دوران ایلخانان

یورش مغول در قرن هفتم هجری بنیان‌های شهرنشینی در زندگی شهری را از هم گسست. به‌طوری‌که نظام عشیره‌ای حاکم بر آن‌ها مانع از درک اهمیت شهر و شهرنشینی در بین آنان شد. نخستین آثار فعالیت شهرسازی در این دوره از عهد غازان‌خان آغاز شد. از زمان غازان‌خان به‌علت یکجانشین شدن مغولان در سرزمین‌های فتح شده و روی‌آوردن آن‌ها به جهان‌بینی اسلامی، بازرگانی رونق مجدد یافت و شهرنشینی رونق محدودی گرفت. به‌طور کلی در دوره‌ی ایلخانان اصول شهرسازی بر تصمیمات فوری و خودسرانه امرای مغول متکی بود.

۴-۳- شهر و شهرنشینی در دوران صفویه

ایجاد وحدت سیاسی در دوره‌ی صفویه، امکانات گسترش بازرگانی و پیشرفت صنایع و در نتیجه توسعه‌ی شهرنشینی و رونق و آبادی شهرها را فراهم آورد. درواقع این حکومت، متمرکزترین حکومت ایرانی بعد از سلسله‌ی ساسانی را در ایران بوجود آورد. این نظام حکومتی سیاست ارضی جدیدی را دنبال کرد و درنتیجه ملوک‌الطوایفی از میان برداشته شد و نظام اقطاع و تیولداری فردی جای خود را به تیولداری متمرکز دولتی بخشید. در این دوره رونق اقتصادی و امنیت ملی موجب احیای اعتبار نیروهای اجتماعی- اقتصادی شهر شده و شهرنشینی رونق و شکوه دیرینه‌ی خود را بازیافت. قرن دوازدهم در ایران قرن هرج‌ومرج، حکومت قبایل، زوال شهرنشینی و تقلیل جایگاه و ارزش آن در نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور شد. از انقراض صفوی تا انقلاب مشروطیت فقط عهد کریم‌خان زند بود که اقدامات سودمند در زمینه‌های اقتصادی- اجتماعی انجام گرفت. در دوران قاجاریه در آغاز روابط سیاسی- اقتصادی ایران با کشورهای خارجی، جریان وابستگی سیاسی- اقتصادی را بوجود آورد. سلطنت ناصرالدین شاه نقطه‌ی عطفی در دگرگونی اجتماعی و اقتصادی کشور و شهرها می‌باشد.